

In stevige kinderschoenen

EEN NEDERLANDSE KIJK OP OEKRAÏENS HOLOCAUSTONDERWIJS

In maart van dit jaar bezochten studenten geschiedenis en docenten van de Fontys Lerarenopleiding Sittard Oekraïne.

Ze deden dat om meer te weten te komen over de Holocaust in het land en de omgang met dit pijnlijke thema in het Oekraïense geschiedenisonderwijs. Dit artikel is een verslag van de bevindingen van de Limburgse delegatieleden.

▷ Karel Berkhoff, *Harvest of despair. Life and death in Ukraine under Nazi rule* (Cambridge/Londen 2004).

▷ Berkhoff, *Harvest of despair*, m.n. 59-88 en Boris Zabarko, *Nur wir haben überlebt. Holocaust in der Ukraine. Zeugnisse und Dokumente* (Wittenberg 2004).

Donderdag 19 maart 2009. Een grasveld in Kamenets-Podolski, een stad op ruim driehonderd kilometer ten zuidwesten van Kiev: in de buurt spelen kinderen tegen de achtergrond van hoge flats hun spel. De lichte glooiingen in het grasveld verraden nauwelijks wat zich hier eind augustus 1941 afspeelde. Het grasveld dekt de stoffelijke resten af van zo'n tachtigduizend Joden, onder wie vijfhonderd kinderen die er levend begraven werden. Lange tijd vermeldde een bescheiden monumentje de onschuldige 'sovjetburgers' die hier door de 'fascistische bezetter' vermoord en begraven werden, tot er, op initiatief van de lokale Joodse gemeenschap, ook een monument werd geplaatst dat expliciet duidelijk maakte dat hier slachtoffers lagen van de Holocaust.

Pijnlijk verleden

Het grasveld in Kamenets-Podolski lijkt illustratief voor de Holocaust in Oekraïne en de omgang van de Oekraïeners ermee. Aan de Holocaust verbonden plaatsen zijn ongekend talrijk in het land. Anders dan bijvoorbeeld het Museum van de 'Grote Patriottische Oorlog' in Kiev dat er prachtig en bombastisch bij ligt, zijn de vele Joodse gedenkplaatsen omhuld door een mistig en grijs verleden. De monumenten zijn vaak kleinschalig en slecht onderhouden en er is nauwelijks tot geen informatie op te vinden. Bovendien leek Oekraïne dit verschrikkelijke deel van haar verleden - en niet in de laatste plaats de rol van de eigen bevolking erin - decennia lang volledig vergeten te zijn.

Die rol valt echter niet te ontkennen, zeker niet omdat sinds de val van het communisme en het zelfstandig worden van de voormalige Sovjetrepubliek in 1991 de belangstelling van onderzoekers voor het oorlogsverleden van de Oekraïne een enorme impuls kreeg. Binnen- en buitenlandse historici als de Nederlander Karel Berkhoff¹ kregen de gelegenheid in beeld te brengen wat er zich tussen de zomer van 1941 en het voorjaar van 1944 had afgespeeld in het *Reichskommissariat Ukraine*. En dat was nogal wat. Oekraïne was, samen met Polen het gebied waar de zogenaamde *Endlösung* haar gruwelijke beslag vond. Het is een misvatting om te denken dat de Holocaust alleen plaatsvond achter het prikkeldraad van vernietigingskampen. In Oost-Europa moordden *Einsatzgruppen*, vaak geassisteerd door lokale 'politiemensen' er via massale schietpartijen lustig op los.² De Holocaust in Oekraïne en grote delen van het door de Duitsers bezette Oost-Europa was vooral een *Holocaust by bullets*. *Einsatzgruppen* en hun plaatselijke helpers verzamelden de Joodse inwoners van dorpen en steden en schoten ze vaak ter plekke dood. Oekraïne zelf kende, in tegenstelling tot Polen, geen industrieel vormgegeven vernietigingskampen. Deze 'genocide door kogels' ging door tot in het voorjaar van 1944, toen Sovjettroepen het gebied weer onder controle kregen. In totaal lieten 1,5 miljoen Joodse inwoners van Oekraïne het leven bij deze massaslachtingen. In amper tweeënhalf jaar was het land één groot Joods kerkhof geworden. En daardoor komt het Oekraïense oorlogs-

De auteurs Kiggen, Ploum en Moermans zijn student geschiedenis aan de Fontys Lerarenopleiding Sittard en schreven dit artikel onder begeleiding van historicus Maurice Heemels en geograaf Marcel Sevenich, beiden als lerarenopleider werkzaam aan vermeld instituut.

△ Onder dit grasveld in Kamenets-Podolski liggen de stoffelijke resten van zo'n tachtigduizend Joden.

verleden zo mogelijk nóg pijnlijker over dan dat van de meeste West-Europese landen.

Reis met een doel

In maart van dit jaar bezocht een groep van zo'n vijftig Nederlanders en Belgen, allen op een of andere wijze beroepsmatig verbonden met het thema Holocaust de Oekraïne. De reis vond plaats in het kader van een intensief uitwisselingsproject rond dit thema onder leiding van oud-VGN bestuurslid Marco Otten. Voornaamste doelen van de reis waren om meer te weten te komen over de Holocaust in Oekraïne en te ontdekken hoe het land anno 2009 omgaat met het Holocaustverleden, in het bijzonder in het geschiedenisonderwijs. Leerzaam zou het bovendien ook voor de Oekraïeners kunnen zijn om van hun gasten te vernemen hoe in het Nederlandse en Belgische onderwijs aandacht wordt besteed aan het thema. De groepsleden, zowel lerarenopleiders, docenten als studenten, lazen zich in en stapten verwachtingsvol in het vliegtuig naar Kiev. De bijzonder hartelijke ontvangst door de Oekraïense delegatieleidster Julia Smilyanskaya overtrof niet alleen onze verwachtingen, maar maakte ook meteen duidelijk dat communicatie geen sinecure zou worden. Oekraïense vertaalsters deden gelukkig goed hun werk.

In een week tijd bezochten we diverse locaties in Kiev en het gebied ten zuidwesten ervan en werden we door uiteenlopende kenners van het thema uitgebreid geïnformeerd over de Holocaust in Oekraïne. De informatie bevatte ongelofelijk veel cijfers en aantallen, zó veel dat je de gruwelijke werkelijkheid erachter bijna zou verwaarlozen. Zo veel, dat je zou gaan denken dat Oekraïne haar schaamte en tranen om het eigen verleden verstopt achter statistieken. Want openlijk praten over gruweldaden van Duitsers en Oekraïeners tegen hun

joodse landgenoten is moeilijk. Hoe bespreek je deze immers, zeker als je weet dat antisemitisme in je land algemeen voorkwam en dat praten over de Holocaust bovendien ruim veertig jaar lang praktisch verboden was? In het Oekraïense geschiedenisonderwijs was ten tijde van de Sovjet-Unie geen plaats voor de Holocaust. Zoals er zo veel zaken niet besproken werden. Zwijgen was de regel, en deze gold nóg duidelijker ten aanzien van de zogenaamde *Holodomor*, de grote hongersnood die in de jaren 1932-1933 miljoenen slachtoffers maakte in Oekraïne en die, zo schrijven tegenwoordig de meeste historici, vrijwel zeker bewust werd veroorzaakt door het Stalinregime. Sinds ongeveer tien jaar echter besteedt men in het Oekraïense onderwijs heel voorzichtig aandacht aan de beide 'H's'. Héél voorzichtig, want twee maal een kwartier voor de Holocaust in de klassen 10 en 11 – de hoogste klassen – kun je niet anders typeren.³ Maar het gebeurt. En als we mogen afgaan op de uitstraling en de woorden van Alexander 'Sascha' Voytenko, geschiedenisleraar, lerarenopleider en 'rondreizend promotor' van het thema gebeurt dat met inzet en gepast enthousiasme. Net zoals in Nederland vanaf het einde van de jaren zeventig de Jodenvervolgving de haar toekomstige plaats in het geschiedenisonderwijs verkreeg, zo gebeurt dat nu ook in Oekraïne. Het lange zwijgen is doorbroken.

Een bliksembezoek

Onderdeel van het reisprogramma was een bezoek aan een van de meest gerenommeerde gymnasia in Kiev. Een bezoek waarop de buitenlandse delegatie zich zeer verheugd had, omdat het praktisch licht zou kunnen werpen op een belangrijke vraag waarmee men naar Oekraïne kwam: Hoe wordt er les gegeven over de Holocaust?

△ In Oekraïne volgt men basis- en middelbaar onderwijs aan dezelfde instelling. Klassen lopen daarom ook van klas 1 t/m klas 11.

'Na een goed geregisseerd 'bliksembezoek' aan een van de meest gerenommeerde gymnasia in Kiev waren we nauwelijks iets wijzer geworden over het Oekraïense geschiedenisonderwijs.'

▷ (DVD) *Zwartboek*, 2-disc special edition, disc 2, 'Commentaar-track van regisseur Paul Verhoeven' (A-film 2007).

▷ I. Kershaw, *Hitler, de Duitsers en de Holocaust* (Houten 2009), 337

▷ Zie noot 2.

▷ Diederik Kramers, 'Een pijnlijke geschiedenis. De historische canon van Oekraïne', in: *Kleio* November 2007.

Bij aankomst bleek het schoolgebouw net geveerd te zijn. Langs het hele gebouw was het plaveisel 'vrolijk versierd' met witte, gele en blauwe verfspatten. En ook binnen was alles tot in de puntjes verzorgd. Een afvaardiging van docenten stond keurig in de rij om ons de hand te schudden, geflankeerd door inspirerende teksten en plastic bloemen. Na een korte promotiefilm over de school met daarin veel zingende leerlingen en docenten, werden we door de directrice in een ijtempo door het gebouw geleid. Gehaast en voor ons onverstaanbare instructies roepend tegen haar personeel ging ze voorop om ons telkens heel kort in een smaakvol ingericht klaslokaal te laten kijken. Een leeg lokaal, wel te verstaan; de meeste leerlingen waren op kamp. In de lange gangen met blinkende vloeren bleken alle andere deuren op slot te zitten en het deed ons dan ook goed toen we uiteindelijk enkele lokalen binnenliepen waar - de allereerste - leerlingen van de school aan het werk waren. Bij binnenkomst van de gasten stonden de leerlingen, allen gekleed in blauw-wit en de meisjes met vlechten voorzien van witte strikjes - meteen muisstil naast hun schoolbank. Voor ons als Nederlandse bezoekers een vreemde gewaarwording. Een simpel handgebaar, gemaakt door een zich wat ongemakkelijk voelende bezoeker was meestal genoeg om iedereen weer te laten gaan zitten. Korte Nederlandse en Belgische vragen werden in eenvoudig Engels uiterst beleefd beantwoord. Een Delftsblauw bord met een windmolen werd door de kinderen dankbaar aanvaard, waarna de bezoekers door de directrice snel naar een volgend lokaal geleid werden. Voor inhoudelijke vragen was er eigenlijk geen tijd, praten met leerlingen en docenten was vrijwel onmogelijk. Na een goed geregisseerd 'bliksembezoek' stonden we weer buiten. Over het Oekraïense geschiedenisonderwijs waren we nauwelijks wijzer geworden. En dus bleef de zo belangrijke vraag hier onbeantwoord. Jammer, want er bestond bij de gasten niet de geringste twijfel over de inspanningen die de school zichtbaar had verricht om ons te ontvangen.

Te vroeg

Voor de Nederlandse en Belgische bezoekers is lesgeven over de Jodenvervolgung en de openheid daarin al

decennialang een vanzelfsprekendheid. De belangrijkste vraag daarbij lijkt vaak te zijn welke foto's of filmbeelden je als geschiedenisdocent nu wel of niet kunt laten zien in je middelbare schoolklas. Stagiaires en beginnende docenten worstelen regelmatig met die vraag. En als gesproken wordt over de rol van Nederlanders in de oorlog en hun houding tegenover de Nederlandse Joden, dan heeft vrijwel niemand meer moeite met het genuanceerde beeld dat daarover tegenwoordig bestaat. Er waren 'goede' en 'foute' Nederlanders en velen, het merendeel, zaten daar ergens tussenin. Zoals Paul Verhoeven het uitdrukte bij de presentatie van de film *Zwartboek* (2006): *'What seems to be black, turns out to be white and what seems to be white turns out to be black...'*⁴ Hoewel antisemitisme in Oekraïne veel nadrukkelijker aanwezig was dan bij ons en Oekraïense deelnemers aan de moordpartijen 'buitengewoon brutaal' optraden⁵, geldt wat betreft het gedrag van de bevolking tijdens de oorlog hetzelfde. Fout, goed en alles ertussenin kwamen voor. De werken van Berkhoff en Zabarko⁶ alleen al leveren daarvoor ruim voldoende bewijzen. En bieden houvast voor hen die het goede in de mens willen zien, want ook veel Oekraïeners beschermden joden met gevaar voor hun eigen leven (en dat van hun familieleden). Het optreden van de Duitse bezetter en lokale 'politiemensen' was immers in het algemeen in Oost-Europa aanmerkelijk wreder dan in ons land en in West-Europa als geheel. Voor *Untermenschen* die uiteindelijk plaats zouden moeten maken voor Duitsers in het kader van Hitlers *Lebensraum*-idee, bestond geen greintje respect. Enerzijds mag verwacht worden van het Oekraïense geschiedenisonderwijs over de Holocaust dat het een genuanceerd en zo objectief mogelijk beeld zal schetsen, anderzijds staat het pas in de kinderschoenen en lijkt het zich - begrijpelijkerwijs - nog steeds niet volledig te hebben kunnen losmaken van zijn Sovjetverleden, waarin veel niet gezegd kon worden. Het 'herschrijven' van de Oekraïense geschiedenis tussen pakweg 1920 en 1990 is een enorme taak, die pas onlangs voorzichtig is opgepakt.

De taak wordt bovendien bemoeilijkt door het gegeven dat er over sleutelmomenten in de geschiedenis van Oekraïne helemaal geen overeenstemming bestaat.⁷ Daarnaast lijkt die andere 'opengereten wond', de *Holodomor*, in de discussie voorlopig een veel prominenter rol te spelen dan de Holocaust. En ook dát is niet onbegrijpelijk, gezien de gigantische omvang van dit 'nationale drama'. Hoewel dit natuurlijk nooit een argument zal kunnen zijn om de Holocaust dan maar 'op het tweede plan' te zetten, ging het hierbij om minder slachtoffers, deel uitmakend van een minderheid van